

ประวัติศาสตร์ การปกครองท้องถิ่น

ผศ.ดร.ณัฐพล ใจริง

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชาตินิยม

- ประวัติศาสตร์ชาตินิยม เรื่องเล่าและความทรงจำ
- ภายใต้กรอบคิดแบบ “ประวัติศาสตร์ชาตินิยม” ที่แพร่หลายกว้างขวางในช่วง 2 -3 ทศวรรษนี้แต่ในขณะเดียวกันความเป็นท้องถิ่น หรือความสำนึกในบ้านเกิดเมืองนอนก็แพร่หลายและขยายตัวอย่างต่อเนื่องเช่นกัน กอปรกับการคลี่คลายของกระแสประวัติศาสตร์ชาติที่เปิดช่องให้มีการศึกษาท้องถิ่นมากขึ้นภายหลังทศวรรษที่ 2520 จึงทำให้มีพื้นที่แก่ “เรื่องเล่า” (Narrative) และ “ความทรงจำ” (Memory) ของคนในท้องถิ่น เข้าในการอธิบายประวัติศาสตร์

- แต่ในขณะเดียวกันก็จะเห็นความไม่ลงรอยระหว่างประวัติศาสตร์ชาติที่ผลิตสร้างโดย “รัฐ” กับ เรื่องเล่าของ “ชาวบ้าน” “ที่มีเรื่องเล่าและความทรงจำอีกชุดหนึ่ง” แต่เราจะเห็นชาวบ้านที่มี เรื่องเล่าเพื่อสร้างหรือรักษาอัตลักษณ์ของตน

- ประวัติศาสตร์ที่คลี่คลายมาในระยะหลังนี้เห็นความสอดคล้องต่อกันระหว่างประวัติศาสตร์ชาตินิยม คือ การเสียสละและยินยอมเพื่อบ้านเมือง เพื่อพระมหากษัตริย์ เป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่การกระทำของบุคคล บ้านเมือง เพื่อจัดวาง “ตำแหน่งแห่งที่” ของตนภายใต้ประวัติศาสตร์ชาติ

- ในขณะที่เดียวกันก็ผสมกับเรื่องเล่าในท้องถิ่น หรือ “ท้องถิ่นชาตินิยม” เข้าไปด้วย เพื่ออธิบายวีรกรรมของคนในท้องถิ่น หรือวีรบุรุษ วีรสตรี ของท้องถิ่นเข้าไปในประวัติศาสตร์ชาตินั้นๆ อาทิ วีรกรรมของท้าวสุรนารี (ย่าโม) ที่สามารถปกป้องการรุกรานของเจ้าอนุวงศ์กษัตริย์ลาว (ที่ถูกทำให้เป็นผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย แต่เป็นวีรบุรุษในประวัติศาสตร์ลาว (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ 2555))

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชาตินิยม

- ประวัติศาสตร์ชาตินิยม เรื่องเล่าและความทรงจำ
- ภายใต้กรอบคิดแบบ “ประวัติศาสตร์ชาตินิยม” ที่แพร่หลายกว้างขวางในช่วง 2 -3 ทศวรรษนี้แต่ในขณะเดียวกันความเป็นท้องถิ่น หรือความสำนึกในบ้านเกิดเมืองนอนก็แพร่หลายและขยายตัวอย่างต่อเนื่องเช่นกัน กอปรกับการคลี่คลายของกระแสประวัติศาสตร์ชาติที่เปิดช่องให้มีการศึกษาท้องถิ่นมากขึ้นภายหลังทศวรรษที่ 2520 จึงทำให้มีพื้นที่แก่ “เรื่องเล่า” (Narrative) และ “ความทรงจำ” (Memory) ของคนในท้องถิ่น เข้าในการอธิบายประวัติศาสตร์

- แต่ในขณะเดียวกันก็จะเห็นความไม่ลงรอยระหว่างประวัติศาสตร์ชาติที่ผลิตสร้างโดย “รัฐ” กับ เรื่องเล่าของ “ชาวบ้าน” “ที่มีเรื่องเล่าและความทรงจำอีกชุดหนึ่ง” แต่เราจะเห็นชาวบ้านที่มี เรื่องเล่าเพื่อสร้างหรือรักษาอัตลักษณ์ของตน

- ประวัติศาสตร์ที่คลี่คลายมาในระยะหลังนี้เห็นความสอดคล้องต่อกันระหว่างประวัติศาสตร์ชาตินิยม คือ การเสียสละและยินยอมเพื่อบ้านเมือง เพื่อพระมหากษัตริย์ เป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่การกระทำของบุคคล บ้านเมือง เพื่อจัดวาง “ตำแหน่งแห่งที่” ของตนภายใต้ประวัติศาสตร์ชาติ

- ในขณะที่เดียวกันก็ผสมกับเรื่องเล่าในท้องถิ่น หรือ “ท้องถิ่นชาตินิยม” เข้าไปด้วย เพื่ออธิบายวีรกรรมของคนในท้องถิ่น หรือวีรบุรุษ วีรสตรี ของท้องถิ่นเข้าไปในประวัติศาสตร์ชาตินั้นๆ อาทิ วีรกรรมของท้าวสุรนารี (ย่าโม) ที่สามารถปกป้องการรุกรานของเจ้าอนุวงศ์กษัตริย์ลาว (ที่ถูกทำให้เป็นผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย แต่เป็นวีรบุรุษในประวัติศาสตร์ลาว (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ 2555))

ประวัติการปกครองยุคโบราณของไทย

- การปกครองของไทยสมัยกรุงสุโขทัย
- การปกครองของไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา
- การปกครองของไทยสมัยกรุงธนบุรี
- การปกครองของไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การปกครองของไทยสมัยกรุงสุโขทัย

- อาณาจักรสุโขทัยเมื่อแรกตั้งเป็นอาณาจักรเล็ก ๆ สมัยที่รุ่งเรืองที่สุดคือ สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช มีกษัตริย์ปกครองเป็นเอกราชติดต่อกันมา **6** พระองค์ อาณาจักรสุโขทัย เชื่อมลงและตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาเมื่อสมัยพญาไสลือไท โดยทำสงครามปราชัยแก่ พระบรมราชาที่ **1** แห่งกรุงศรีอยุธยาในปีพ.ศ. **1921** และราชวงศ์พระร่วงยังคงปกครองในฐานะประเทศราชติดต่อกันมาอีก **2** พระองค์ จนสิ้นราชวงศ์ ในปีพ.ศ. **1981**

ประวัติการปกครองของไทยสมัยกรุงสุโขทัย

- ลักษณะการปกครองของสมัยสุโขทัย เป็นการปกครองแบบบิดาปกครองบุตรหรือการปกครองคนในครอบครัว (**Paternalism**) คือพระมหากษัตริย์เป็นเสมือนพ่อหรือข้าราชการบริพารเปรียบเสมือนลูกหรือคนในครอบครัวทำการปกครองลดหลั่นกันไปตามลำดับ ศาสตราจารย์ **James N. Mosel** ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับการปกครองของไทยในสมัยกรุงสุโขทัยไว้ว่ามีลักษณะสำคัญ 2 ประการคือ มีลักษณะเป็นการปกครองแบบพ่อปกครองลูกกับการดำเนินการปกครองแบบหัวเมืองขึ้น

การปกครองของไทยสมัยกรุงสุโขทัย

- เมืองหลวง - สุโขทัย

2.) หัวเมืองชั้นใน

- ทิศเหนือ เมืองศรีสัชชนาลัย(สวรรคโลก)
- ทิศตะวันออก เมืองสองแคว (พิษณุโลก)
- ทิศใต้ เมืองสระหลวง (พิจิตร)

ทิศตะวันตก เมืองกำแพงเพชร

3.) หัวเมืองชั้นนอก (เมืองพระยามหานคร) ไต้แก่ เมืองหล่ม เมืองเพชรบูรณ์ เมืองศรีเทพ เมืองแพรก

- (สรวงบุรี) เมืองสุพรรณบุรี(อู่ทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบูรณ์ เมืองตะนาวศรี นอกจากนี้ ยังมีเมืองประเทศราช ไต้แก่

ทิศตะวันออก - เมืองน่าน เมืองเซ่า(เมืองหลวงพระบาง) เวียงจันทร์ เวียงคำ

ทิศใต้ - เมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกา และเมืองยะโฮร์

ทิศตะวันตก - เมืองทวาย เมืองมะตะมะ เมืองหงสาวดี

การปกครองของไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา

- กรุงศรีอยุธยาปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระมหากษัตริย์ทรง เป็นพระ ประมุข ที่มีอำนาจสูงสุดใน การปกครอง แผ่นดิน ทรงปกครองแผ่นดินด้วยทศพิธราชธรรม พระองค์ทรง มอบหมายให้พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางปกครอง ดูแลเมือง ลูกหลวง หลาน หลวง ต่างพระ เนตรพระกรรณ ส่วนเมืองประเทศราชมีเจ้านายใน ราชวงศ์เก่าปกครอง ขึ้น ตรงต่อเมืองราชธานี ศรีอยุธยา

- สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ(พ.ศ.๑๙๙๑-๒๐๓๑) ทรงปฏิรูปการปกครอง ลดทอน อำนาจหัวเมือง ทรงแยกการบริหาร ราชการแผ่นดิน ออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายทหาร มีสมุหพระกลาโหม เป็นผู้รับผิดชอบ ฝ่ายพลเรือนมีสมุหนายกเป็นผู้รับผิดชอบ ในฝ่ายพลเรือน นั้นยังแบ่งออกเป็น ๔ กรมหรือ จตุสดมภ์ คือ สี่เสากลาง ได้แก่ กรมเวียงหรือนครบาลทำหน้าที่ปกครองดูแลบ้านเมือง กรมวังหรือธรรมมาธิกรณ์ ทำหน้าที่ดูแล กิจการพระราชวัง กรมคลังหรือโกษาธิบดีทำหน้าที่ดูแลด้านการค้าและการต่างประเทศ กรมนา หรือเกษตรราชการทำหน้าที่ดูแลเรื่องเกษตรกรรม ซึ่งรูปแบบการปกครองนี้ ใช้สืบต่อมา ตลอด สมัยอยุธยาระเบียบการปกครองสมัยอยุธยา การจัดระเบียบการปกครองแบ่งออกเป็น ๓สมัย๑. สมัยอยุธยาตอนต้น (พ.ศ.๑๘๙๓-๑๙๙๑)
๒. สมัยอยุธยาตอนกลาง (พ.ศ.๑๙๙๑-๒๒๓๑)
๓. สมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๒๓๑-๒๓๑๐)

การปกครองของไทยสมัยกรุงธนบุรี

- การปกครองในสมัยกรุงธนบุรียังคงมีรูปแบบเหมือนกับสมัยอยุธยาตอนปลาย พอสรุปได้ดังนี้
การปกครองส่วนกลาง หรือ การปกครองในราชธานี
ีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขสูงสุดเปรียบเสมือนสมมุติเทพ มี
- เจ้าฟ้าอินทรพิทักษ์ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช มีตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหารหรือสมุหพระกลาโหม มียศเป็นเจ้าพระยามหาเสนา และอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนหรือสมุหนายก(มหาไทย) มียศเป็นเจ้าพระยาจักรี เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาเสนาบดีจตุสดมภ์ 4 กรม

การปกครองของไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

- รูปแบบของการปกครอง ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ยังคงยึดตามแบบฉบับที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงวางระเบียบไว้ จะมีการเปลี่ยนแปลงก็เพียงเล็กน้อย เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๑ โปรดฯ ให้คืนเขตการปกครองในหัวเมืองภาคใต้กลับให้สมุหกลาโหมตามเดิม ส่วนสมุหนายกให้ปกครองหัวเมืองทางเหนือ ส่วนพระคลังดูแลหัวเมืองชายทะเล ในด้านระบบการบริหาร ก็ยังคงมีอัตราเสนาบดี ๒ ฝ่าย คือ สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน ดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ และสมุหกลาโหม เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายทหาร ดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ ตำแหน่งรองลงมาคือ เสนาบดีจตุสดมภ์ แบ่งตามชื่อกรมที่มีอยู่คือ เวียง วัง คลัง และ นา ในบรรดาเสนาทั้ง ๔ กรมนี้ เสนาบดีกรมคลังจะมีบทบาทและภาระหน้าที่มากที่สุด คือ นอกจากจะบริหารการคลังของประเทศแล้ว ยังมีหน้าที่ดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเล ตะวันออก เสนาบดีทั้งหลายมีอำนาจสั่งการภายในเขตความรับผิดชอบของตน รูปแบบที่คือ ปฏิบัติก็คือ ส่งคำสั่งและรับรายงานจากเมืองในสังกัดของตน ถ้ามีเรื่องร้ายที่เกิดขึ้น เสนาบดีเจ้าสังกัดจะเป็นแม่ทัพออกไปจัดการเรื่องต่างๆ ให้เรียบร้อย มีศาลของตัวเองและสิทธิในการเก็บภาษีอากรในดินแดนสังกัดของตน รวมทั้งดูแลการลักเล่ห์ทะเบียนกำลังคนในสังกัดด้วย

การปกครองหัวเมืองชั้นใน

- หัวเมืองชั้นใน หมายถึง เมืองหน้าด่านที่ล้อมราชธานีไว้ทั้ง 4 ด้าน ใช้ระยะเวลาเดินทางจากราชธานี ภายในระยะเวลา 2 วัน หัวเมืองชั้นในเป็นเมืองที่มีความสำคัญโดยพระมหากษัตริย์จะส่ง “ลูกหลวง” คือพระราชโอรสหรือขุนนางที่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปปกครอง

การแบ่งการปกครองหัวเมือง

- ในสมัยสุโขทัยและอยุธยาตอนต้นจะมีการแบ่งการปกครองหัวเมืองออกเป็น 3 ชั้นคือ หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองประเทศราช
- 1.การปกครองหัวเมืองชั้นใน โดยมีเมืองชั้นในรายรอบเป็นปริมณฑล เรียกว่าเมืองลูกหลวง ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านล้อมราชธานีไว้ทั้ง 4 ด้าน โดยระยะทางจากเมืองลูกหลวงกับราชธานี จะใช้เวลาเดินทางภายในระยะเวลา 2 วัน
- 2.การปกครองหัวเมืองชั้นนอก คือเมืองใหญ่ที่อยู่ไกลจากราชธานี บางเมืองเจ้าเมืองเจ้าหรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้าเมืองเดิม บางเมืองเจ้าเมืองตั้งไปจากราชธานีเป็นผู้ปกครองต่างพระเนตรพระกรรณ
- 3.เมืองประเทศราช คือเมืองที่อยู่นอกราชอาณาจักร ผู้ปกครองเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองของตนเอง ปกครองตนเองโดยอิสระ แต่ต้องถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องราชบรรณาการตามระยะเวลาและในเวลาเกิดสงครามจะต้องเกณฑ์ไพร่พลและเสบียงอาหารเพื่อช่วยเหลือราชา

หัวเมืองชั้นในสมัยสุโขทัย

- หัวเมืองชั้นในสมัยสุโขทัย ใช้รูปแบบการจัดหัวเมืองตามแบบอินเดียโบราณคือ มีเมืองหน้าด่าน 4 ทิศ ประกอบด้วย
 - ทางเหนือ เมืองศรีสัชชนาลัย
 - ทางใต้ เมืองกำแพงเพชร
 - ตะวันออก เมืองสองแคว
 - ตะวันตก เมืองสระหลวง (พิงิตร)
- หัวเมืองทั้งสี่จะตั้งค่อนไปทางใต้เพราะต้องระวังอาณาจักรอยุธยา ขณะที่ทางเหนือคือล้านนาซึ่งเป็นไมตรีกับสุโขทัย

การปกครองของอยุธยา

- ในช่วงต้นของการปกครองของอยุธยา การจัดการปกครองหัวเมืองชั้นในมีเมืองสำคัญอยู่ 4 ทิศคือ ทางเหนือ เมืองลพบุรี
- ทางใต้ พระประแดง
- ตะวันออก นครนายก
- ตะวันตก สุพรรณบุรี
- เมืองเหล่านี้ราชธานีจะส่งราชโอรส(ลูกหลวง)หรือข้าราชการสำคัญไปครอง เช่น สมเด็จพระราเมศวรเคยเสด็จไปครองเมืองลพบุรี หัวเมืองชั้นในจึงเรียกอีกอย่างว่า “เมืองลูกหลวง”

การยกเลิกหัวเมืองชั้นใน

- ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชาณาเขตขยายออกไปมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการควบคุมอาณาจักรสุโขทัยเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาใน พ.ศ. 1981 ภายหลังพระมหาธรรมราชาที่ 4 แห่งสุโขทัยเสด็จสวรรคต สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงขึ้นไปเรียกร่องสิทธิ์ในราชบัลลังก์โดยอ้างถึงการสืบพระราชวงศ์ทางสายมารดา การปกครองอาณาจักรที่ใหญ่ยิ่งขึ้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสร้างอำนาจให้ปักแผ่นมั่นคง จึงต้องมีการปฏิรูปการปกครอง เพื่อยึดโยงความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองต่างๆ การควบคุมกำลังคนและการสร้างอำนาจในทางเศรษฐกิจ
- การปฏิรูปการปกครองทำให้ยกเลิกการปกครองที่แบ่งเป็นหัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองประเทศราชโดยเปลี่ยนเป็นการปกครองที่แบ่งหัวเมืองออกเป็นลำดับชั้นตามสำคัญคือหัวเมืองชั้นเอก โท ตริ

มณฑลเทศาภิบาล

- มณฑลเทศาภิบาล คือ ระบบแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาคในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการใช้มาจนถึงสมัยช่วงก่อน สงครามโลกครั้งที่สอง ประมาณ 7 ปี เป็นการเลียนแบบการปกครองของ อังกฤษในพม่าและมาเลเซีย เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2440 โดยพระราชดำริของ สมเด็จพระยามะวงศ์วชิราวุฒินุภาพ มณฑลมี ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้ปกครอง เจ้าเมืองไม่มีอำนาจที่จะปกครอง หน่วยการปกครองเรียงจากใหญ่ไปเล็กได้ดังนี้
 - มณฑล → เมือง (จังหวัด)
 - อำเภอ → ตำบล → บ้าน (หมู่บ้าน)

- ภาคเหนือ[แก้]
- มณฑลพายัพ หรือ มณฑลลาวเฉียง หรือมณฑลลาวพุงดำ ในปี พ.ศ. 2442 มณฑลนี้ได้ถูกเรียกว่า "มณฑลฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือ" ต่อมาในปี พ.ศ. 2443 จึงได้เปลี่ยนชื่อให้สั้นลงเป็นมณฑลพายัพ ซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า ตะวันตกเฉียงเหนือ^[1]ครอบคลุมอาณาเขตของอดีตอาณาจักรล้านนา ได้แก่ ประกอบด้วย 6 หัวเมือง ได้แก่ เมืองนครเชียงใหม่ (ครอบคลุมพื้นที่เชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน และเชียงราย) เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่ และเมืองเกิน (ต่อมา พ.ศ. 2446 ยุบลงรวมเข้ากับลำปาง)
- มณฑลมหาสารภูธร เป็นมณฑลที่แยกออกมาจากมณฑลพายัพในปี พ.ศ. 2458 ครอบคลุมพื้นที่ทางตะวันออกของมณฑลพายัพเดิม ประกอบด้วย 3 หัวเมือง เมืองนครลำปาง เมืองนครแพร่ และเมืองนครน่าน ต่อมา พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยุบมณฑลมหาสารภูธร รวมกับมณฑลพายัพตามเดิม
- มณฑลนครสวรรค์ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2438 ซึ่งเป็นมณฑลแรก ๆ ที่จัดตั้งขึ้นมา มีพื้นที่ครอบคลุม เมืองนครสวรรค์ เมืองชัยนาทเมืองกำแพงเพชร เมืองมโนรมย์ เมืองพยุหะคีรี เมืองสรรคบุรี เมืองตาก และเมืองอุทัยธานี
- มณฑลพิษณุโลก ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2437 มีพื้นที่ครอบคลุม เมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย (จังหวัดอุตรดิตถ์) และเมืองสวรรคโลก
- มณฑลเพชรบูรณ์ เป็นมณฑลที่แยกออกมาจากมณฑลนครราชสีมาเมื่อปี พ.ศ. 2442 ตอนแรกประกอบด้วย 2 เมือง คือ เมืองหล่มสักและเมืองเพชรบูรณ์ ภายหลังเมืองหล่มสักก็ถูกยุบลงเป็นอำเภอหนึ่งของเมืองเพชรบูรณ์ จึงทำให้มณฑลนี้มีอยู่เมือง (จังหวัด) เดียว ซึ่งต่อมามณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้ถูกรวมเข้ากับมณฑลพิษณุโลกในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2446-2450 ก่อนที่จะถูกยุบลงเป็นหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกอย่างถาวรในปี พ.ศ. 2458

- ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ [แก้]
- มณฑลนครราชสีมา ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2436 เป็นมณฑลแรกของประเทศไทย มีพื้นที่ครอบคลุม เมืองนครราชสีมา เมืองชัยภูมิ และ เมืองบุรีรัมย์ ในช่วงแรกมีเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสักรวมอยู่ด้วย แต่ได้แยกออกไปเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2442
- มณฑลอีสาน ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2443 แต่ภายหลังได้แยกออกเป็น 2 มณฑล ได้แก่ มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบล เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2455 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- มณฑลร้อยเอ็ด แยกออกมาจากมณฑลอีสานเมื่อปี พ.ศ. 2455 ประกอบด้วย เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม และ เมืองกาฬสินธุ์
- มณฑลอุบล หรือ มณฑลลาวท้าว แยกออกมาจากมณฑลอีสานเมื่อปี พ.ศ. 2455 ประกอบด้วย เมืองอุบลราชธานี เมืองเข็ญต์เมืองศรีสะเกษ และ เมืองสุรินทร์
- มณฑลอุดร หรือ มณฑลลาวพวน ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2442 เมืองที่ขึ้นกับมณฑลนี้ประกอบด้วย เมืองอุดรธานี เมืองขอนแก่น เมืองเลย เมืองนครพนม เมืองหนองคาย และ เมืองสกลนคร

- ภาคใต้[แก่]
- มณฑลภูเก็ต ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2441 เมืองในมณฑลนี้ประกอบด้วย เมืองภูเก็ต เมืองกลาง เมืองระนอง เมืองพังงา เมืองตะกั่วป่า เมืองกระบี่ เมืองตรัง และเมืองสตูล ซึ่งเมืองสตูลเดิมเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลไทรบุรีทางทิศใต้ ได้มารวมอยู่กับมณฑลนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 หลังจากที่ยกพื้นที่ส่วนใหญ่ของมณฑลไทรบุรีให้อังกฤษ
- มณฑลชุมพร ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2439 เมืองในมณฑลนี้ได้แก่ เมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองกาญจนดิษฐ์ เมืองหลังสวน และเมืองบ้านดอน ภายหลังเมืองไชยาและเมืองกาญจนดิษฐ์ ถูกรวมเข้าเป็นเมืองไชยา ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2448 เมืองไชยากับเมืองบ้านดอนถูกรวมเข้าเป็นเมืองสุราษฎร์ธานี จากนั้นได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลสุราษฎร์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2468 จึงได้ถูกยุบรวมกับมณฑลนครศรีธรรมราช
- มณฑลนครศรีธรรมราช ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2439 ประกอบด้วย เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เมืองสงขลา
- มณฑลปัตตานี ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2449 มีอาณาเขตครอบคลุมบริเวณ มลายูเจ็ดหัวเมืองได้แก่ เมืองปัตตานี (ตานี) เมืองยะลาเมืองสายบุรี เมืองยะหริ่ง เมืองหนองจิก เมืองรามัน เมืองระแงะ (จังหวัดนราธิวาส)
- มณฑลไทรบุรี หรือ มณฑลเกดะห์ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2440 มีพื้นที่ครอบคลุมเมืองไทรบุรี เมืองปลีต และเมืองสตูล แต่ภายหลังเสียดินแดนส่วนนี้ไปเป็นส่วนหนึ่งของสหพันธรัฐมลายูในเครือจักรภพอังกฤษเมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2451 จึงเหลือเมืองสตูลซึ่งเป็นส่วนที่เหลือของมณฑลไทรบุรีในอาณาเขตสยาม และเมืองนี้จึงถูกรวมเข้ากับมณฑลภูเก็ต

ภาคกลาง

- มณฑลกรุงเทพ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2440 โดยตอนแรกเป็นส่วนหนึ่งของกระทรวงนครบาล ประกอบด้วยจังหวัดในเขตปริมณฑล ได้แก่ เมืองพระนคร เมืองธนบุรี เมืองมีนบุรี เมืองนนทบุรี เมืองพระประแดง (เมืองนครเขื่อนขันธ์) และเมืองสมุทรปราการ โดยในปี พ.ศ. 2458 มณฑลนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็น "กรุงเทพพระมหานคร" และเมื่อมีการรวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทย ในปี พ.ศ. 2465 กรุงเทพพระมหานครจึงมาอยู่ในความดูแลของกระทรวงมหาดไทย เหมือนกับมณฑลอื่น ๆ
- มณฑลอยุธยา หรือ มณฑลกรุงเก่า ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2436 เมืองในมณฑลนี้ได้แก่ กรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองสิงห์บุรี เมืองอินทร์บุรี เมืองพรหมบุรี เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี เมืองปทุมธานี และเมืองธัญบุรี
- มณฑลราชบุรี ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2438 เมืองในมณฑลนี้ได้แก่ เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี และเมืองปราณบุรี^[2] (เมืองประจวบคีรีขันธ์)^[3]
- มณฑลนครชัยศรี ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2438 เมืองในมณฑลนี้ได้แก่ เมืองนครชัยศรี เมืองสุพรรณบุรี และเมืองสมุทรสาคร

ภาคตะวันออก

- มณฑลปราจีนบุรี ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2436 เมืองในมณฑลนี้ได้แก่ เมืองปราจีนบุรี เมืองชลบุรี เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา เมืองบางละมุง เมืองพนัสนิคม และเมืองพนมสารคาม
- มณฑลบูรพา ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2446 มณฑลนี้ประกอบด้วย เมืองเสียมราช เมืองพระตะบอง เมืองพนมสกล และเมืองศรีโสภณ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ดินแดนส่วนนี้เสียไปเมื่อ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 เพื่อแลกกับเมืองตราดและเมืองด่านซ้าย
- มณฑลจันทบุรี ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2449 หลังจากที่สยามเสียมณฑลบูรพาไปให้กับฝรั่งเศส และฝรั่งเศสคืนดินแดนเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ กลับมาสู่อำนาจอธิปไตยของสยาม เมืองในมณฑลนี้ได้แก่ เมืองจันทบุรี เมืองระยอง เมืองตราด

